

“DİNSEL ŞİDDET”İN SOSYO-POLİTİK KAYNAKLARI: TALİBAN ÖRNEĞİ*

Akbarshah Ahmadi*

Özet

Son iki asırda sırasıyla Britanya, Sovyetler Birliği ve Amerika Birleşik Devletleri'nin işgal ve işgal girişimlerine uğrayan Afganistan, dini, kültürel, ekonomik, sosyal ve siyasal açıdan büyük kayıplar vermiştir. Bilhassa Sovyetler Birliği işgali, Afgan toplumunun dini yapısını zedeleyerek, Afganların mutedil din anlayışlarını tahrip etmiştir. Böylelikle, anomik, travmatik ve kaotik durumların müvellidi olan işgallerin, Afgan toplumunun dini yapısını oluşturan, ulema, dini akımlar ve “İslamcı” hareket yelpazesinde Taliban gibi şiddet odaklı ekstremist din menşeli yeni bir hareketin neşvünema bulmasına amil olduğu görülmektedir. Bu perspektifle makalemiz, Taliban örneğinden hareketle “dinsel şiddet” olarak ifade edilen şiddetin temelinde dinin değil, toplumdaki sosyo-politik ve ekonomik sorunların yattığını iddia etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Şiddet, Taliban, Afganistan, Dini Hareketler

The Socio-Political Sources of “Religious Violence”: The Case of Taliban

Abstract

In the last two centuries Afghanistan has been exposed to invasion of Britain, Soviet Union and lastly The United States of America. These invasions damaged the political, religious, cultural, economic and social structure of the country. Especially the Soviet Union invasion, by damaging the religious structure of Afghan society, ruined the moderate religious understanding of Afghan people. In this manner the foreign invasions in Afghanistan as the producer of anomic, traumatic and chaotic conditions have paved the way for the rise of extremist and religiously violent movements as Taliban. Therefore this study will argue that the so-called “religious violence” in Afghanistan stems from socio-political and economic issues.

Key Words: Violence, Taliban, Afghanistan, Religious Movements

* Bu makale, yazarın “Dini, Tarihi ve Sosyolojik Boyutuyla Taliban Hareketi” başlıklı Yüksek Lisans Tezi (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 2011) ve 27-29 Mart 2015 tarihleri arasında Bursa'da Kurav tarafından düzenlenen Kur'an ve Toplumsal Bütünleşme Sempozyumunda sunduğu “İşgallerin Dini Yapıya Etkileri: Afganistan Örneği” isimli bildirisinden yararlanarak yazılmıştır.

* Dr., (akbarshah@windowslive.com)

GİRİŞ

Sözlükte sertlik, yeğinlik ve kaba gücün yanı sıra, “duygu ve davranışta aşırılık”¹ olarak tarif edilen şiddet, *Dünya Sağlık Örgütü* tarafından, “yaralanma, ölüm, psikolojik hasar, gelişim bozukluğu veya mahrumiyet ile sonuçlanan ya da büyük olasılık ile sonuçlanacak olan fiziki kuvvet (force) veya gücü (power) bir şahsın kendisine, başka birine veya bir grubun bir diğer gruba veya bir topluluğun bir başka topluluğa tehdit ya da fiili olarak kasten uygulaması”² şeklinde tanımlanmaktadır. Yani bu tanımlamaya göre şiddeti bir bireyin veya bir grubun öteki birey ya da öteki gruba yönelttiği her türlü fiziki veya psikolojik taciz olarak ifade etmek mümkündür. Genelde dövme, yaralama, saldırganlık, işkence, savaş, taciz gibi biçimlerde karşımıza çıkan³ şiddetin kaynağı noktasında çeşitli yaklaşımlar mevcuttur.⁴ Sözelimi insan fitratının şiddete meyyal olduğunu⁵, dinlerin şiddeti doğurduğunu⁶ ve belirli dini kültürlerin özellikle İslam'ın şiddete kaynaklık ettiğini savunan⁷ tezler dikkat çekmektedir. Müslüman dünyasındaki şiddet sarmalının çözümlenmesinde “kültüralist” diye ifade edilebilen son perspektif, şiddetin sosyo-politik ve ekonomik kaynaklarına dikkat etmeden, Müslüman kültürün şiddete yatkın olduğunu savunmaktadır. Bu tezin ilmi tutarlılığı ve ideolojik muhtevası çoğunlukla yeterince sorgulanmadan, özellikle Batı dünyasında karşılık bulmakta ve Müslüman dünyası ile ilgili yaygın ve standart bir tanımlamaya dönüşmektedir. Ayrıca şiddetin kaynağı

¹ Şükrü Haluk Akalın ve dğr. (haz.), *Türkçe Sözlük*, 11. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2011, s. 2223.

² Etine G. Krug ve dğr. (ed.), *World Report on Violence and Health*, World Health Organization, Geneva 2002, s. 5. Ayrıca şiddetin tanım tartışmaları ile ilgili geniş bilgi için bk. Willem Schinkel, *Aspects of Violence: A Critical Theory*, Palgrave Macmillan, Hampshire 2010, s. 16-83.

³ Kemal Ataman, “Şiddetin Kaynağı olarak Din: Mit mi Gerçek mi?”, *Din ve Şiddet: Tarihi, Dini, Siyasi, Kültürel, Sosyo-Psikolojik Boyutlarıyla* (ed. Faruk Sancar), Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Yayınları, Ankara 2016, s. 111.

⁴ Şiddet hakkında geniş tartışmalar için bk. Özlem Solok (ed.), *Şiddet, Cogito*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 6-7 (1996).

⁵ Thomas Hobbes, *On the Citizen* (ed. Richard Tuck-Michael Silverthorne), Cambridge University Press, Cambridge 2003, s. 3-6, 21-31.

⁶ Din ve Şiddet konusunda geniş tartışmalar için bk. Anrdrew R. Murphy (ed.), *The Blackwell Companion to Religion and Violence*, Blackwell Publishing, Oxford, 2011. Ayrıca bk. Faruk Sancar (ed.), *Din ve Şiddet: Tarihi, Dini, Siyasi, Kültürel, Sosyo-Psikolojik Boyutlarıyla*, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Yayınları, Ankara 2016.

⁷ Bernard Lewis, “The Roots of Muslim Rage: Why many Muslims Deeply Resent the West, and Why their Bitterness will not Easily be Mollified”, *The Atlantic*, 266 (1990/3), s. 56-60.

konusunda, bizim de bu çalışmada savunduğumuz, kültür farkı gözetmeksizin şiddetin toplumsal sorunlara bağlı olarak sosyo-politik ve ekonomik kaynaklarına dikkat çeken yaklaşımlar da söz konusudur. Bu çerçevede çalışmamız, Taliban özelinde dinin, şiddetin üretilmesinde ana etken olduğu düşünülen “dinsel şiddet”in⁸ vücut bulmasında aslında sosyo-politik ve ekonomik faktörlerin önemli derecede rol oynadığını iddia etmektedir. Nitekim yukarıda işaret edildiği üzere sosyolojik olarak eyleme dönüşmüş olan doğrudan şiddetin (direct violence) temelinde toplumsal sorunların olduğunu savunan tezler de mevcuttur. Örneğin Johan Galtung, doğrudan şiddetin temelinde adaletsizlik, eşitsizlik gibi yapısal sorunların yattığını iddia etmektedir. Galtung, üçgen formunda gerçekleştiğini belirttiği şiddeti, doğrudan ve dolaylı olmak üzere ikiye ayırarak doğrudan şiddetin buzdağının görünen kısmı olduğuna işaret etmektedir. Zira söz konusu sosyal bilimciye göre, doğrudan şiddetin altında dolaylı olarak nitelendirilebilen yapısal şiddet (structural violence) ve kültürel şiddet (cultural violence) yatmaktadır. Yani fiziksel şiddeti besleyen şey, Galtung'un ifadesiyle, “adaletsizliğin tezahürü olan” yapısal şiddettir.⁹ Yapısal şiddet, adaletsizliğe yol açacak her türlü eşitsizlik ve toplumun yapısında oluşan doğrudan şiddete sevk edecek patolojik bir duruma işaret etmektedir. Kısacası yapısal şiddet, şiddetin görünür olmayan biçimi olup toplumdaki eşitsizlik, adaletsizlik, gelir dağılımındaki dengesizlik gibi sorunlar yapısal şiddeti beslemektedir. Kültürel şiddeti ise, yapısal şiddeti ya da doğrudan şiddeti besleyen bir kültür biçimi olarak tanımlamak mümkündür.¹⁰ Yani bu şiddet türü, doğrudan şiddet ya da doğrudan şiddeti doğuran yapısal şiddete meşruiyet kazandıran kültürel formlara işaret etmektedir.

Bu kapsamda, yukarıda işaret edildiği üzere Batı merkezli egemen söylemlerce “kültüralist” bir zaviyeden İslam dini ile özdeş olarak takdim edilen Taliban hareketinin eylemleri, sosyo-politik ve ekonomik sorunların ve buna bağlı olarak oluşan yapısal şiddetin yansıması şeklinde incelenmesi gereken bir sosyal fenomen niteliği taşımaktadır. Zira 1979 yılında Sovyetler Birliği'nin Afganistan'ı işgali ve 1992 yılında Afganistan'da komünist rejimin

⁸ William T. Cavanaugh sosyal bilimlerde din tanımı konusunda yaşanan problemlere dikkat çekerek tarih ve kültür üstü bir dinin mevcut olmadığını ve “dinsel şiddet” olarak tanımlanan olguların da bu bağlamda bir mitin ötesine geçemediğini ifade etmektedir. Detaylı bilgi için bk. William T. Cavanaugh, *The Myth of Religious Violence*, Oxford University Press, New York 2009.

⁹ Johan Galtung, Violence, “Peace and Peace Research”, *Journal of Peace Research*, 6 (1969/3), s. 170-171.

¹⁰ Detaylı bilgi için bk. Johan Galtung, “Cultural Violence”, *Journal of Peace Research*, 27 (1990/3), s. 291-305.

çöküşünü takip eden iç çatışmalar ve kargaşa ortamı, tedhişi bir yöntem olarak kullanan Taliban hareketinin sosyo-psikolojik zeminini hazırlamıştır. Afgan toplumunun geleneksel dini yapısı bakımından anomali olarak görülebilen Taliban gibi bir hareketin zuhuru, ancak iç savaş ve toplumsal parçalanmışlık gibi sorunların yaşandığı bir zeminde mümkün olabilmektedir. Bu perspektiften bakıldığında, söz konusu hareketin ülkedeki sosyo-politik ve ekonomik sorunlar neticesinde ortaya çıktığı tezinin geçerli bir tez olduğu anlaşılmaktadır. Afganistan'ın son dönem tarihinden kesitler, bahusus Taliban hareketinin sosyolojik zeminini hazırlayan süreçler, işgal, savaş ve iç çatışmaların geleneksel dini yapıda meydana getirdiği tahribat da bu tezi destekler niteliktedir.

A. Tarihsel Arkaplan: Afganistan'da İslam, Ulema Ve Dini Kurumlar

Milattan önce Aryana havzasının, milattan sonra Sasaniler (m.s. 224-651) döneminden itibaren on sekizinci yüzyıla kadar Horasan bölgesinin önemli merkezlerinden biri olan Afganistan¹¹, Raşid Halifeler döneminde İslam'la tanışmış, İslamlaşma süreci ise büyük ölçüde Emeviler döneminde tamamlanmıştır¹². İnanç dokusu itibarıyla yüzde doksan dokuzu Müslüman olan Afganistan halkının yüzde seksen beşi Sünni olup, ekseriyeti Hanefi Mezhebi'ne bağlı iken, yüzde on dördü ise Şii İmamiye ve İsmailiye Mezhebi'ne mensuptur. Afganistan az sayıda Hindu, Sih ve Yahudi azınlıklara da sahiptir.

Yüzde doksan dokuzu Müslüman olan ve hukuk sistemi şeri mahkemelerce icra edilen Afgan toplumunda ulema, dini, sosyal, kültürel ve politik açıdan oldukça önemli bir rol oynamaktadır. Fakat diğer Müslüman Sünni toplumlarda olduğu gibi Afganistan'da da ulema özerk bir statüye sahip olmamıştır. Hâlihazırda üç bin âlimden oluşan *Afganistan Ulusal Ulema Şurası* devlet denetimi altında faaliyetlerini sürdürmektedir. Ekonomik olarak devlet tarafından desteklenen *Afganistan Ulusal Ulema Şurası*'na devlete ait kritik kararların alındığı zamanlarda danışılmaktadır. Ulema ve din adamlarının yetiştiği ilim ve irfan öğretiminin ilk merkezleri ise, diğer Müslüman beldelerde olduğu gibi Afganistan'da da mescitler, camiler ve hankâhlar/tekkeler olmuştur. Afgan topraklarında medrese kültürü, diğer Müslüman ülke ve kültürlerle paralel olarak gelişmiştir. Bilhassa Belh, Gazne ve Herat gibi büyük şehirlerde medreseler ihdas edilerek tefsir, hadis,

¹¹ Detaylı bilgi için bk. Mirgulam Muhammed Gubar, *Coğrafya-i Tarihi Afganistan*, Devlet Basımevi, Kabil 1368/1989, s. 1-28.

¹² Afganistan'ın İslamlaşma süreci için bk. Abdulhai Habibi, *Tarih-i Muhtasır-ı Afganistan: Ez Zamane-hai Kadim ta İstiklal*, Devlet Basımevi, Kabil 1346/1967, s. 121-134.

mantık, geometri, felsefe gibi ilimler sistematik bir biçimde öğretilmiştir. Bunun yanı sıra, Semerkant ve Buhara'da bulunan medreseler de Afgan ulehasının uğrak noktaları ve istifade ettiği merkezlerden olmuştur. Ayrıca Afgan toplumunun dini yapısı ve bünyesi içinde tasavvuf ve tarikatlar büyük bir önemi haizdir. Afganistan'da tasavvuf ve tarikatlar, tarih boyunca dini ve sosyo-kültürel hayatı etkileyen temel faktörlerden olmuştur. Müslüman dünyasının önemli tasavvuf merkezlerinden biri olarak kabul edilen Horasan bölgesinin bir kısmı, Herat ve Belh gibi şehirler Afganistan'ın hudutları içerisinde bulunmaktadır. Özellikle tasavvuf ve tarikatlar, İslam kültürünün bu coğrafyada yayılmasında, dini kültürün kuşaktan kuşağa intikal edilmesinde ve mutedil bir din anlayışının Afganistan'da yerleşmesinde etkili olmuştur.¹³

Afgan toplumunun bu sufiyane din anlayışı, yakın döneme kadar toplumsal barışın teminatı olmuş ve bilhassa halkın “öteki”ne karşı “hoşgörülü” davranmasını sağlamıştır. Aynı şekilde, Ahmed Rashid'in de ifade ettiği gibi, bu mutedil dini iklim, Afgan ulehasının baskıcı din anlayışlarından uzak durmasını sağlamıştır. Bu nedenle Afgan toplumunda azınlık olan Hindular ve Yahudiler, iç çatışmaların ortaya çıkmasına kadar ticari hayatı asırlarca yönetmişlerdir¹⁴. Fakat aşağıda bahsedileceği gibi bir takım sosyo-politik ve ekonomik sorunlar toplumsal barışın sigortası olan bu mutedil dini yorumun terk edilmesine sebebiyet vermiştir. Bu minval üzere ülkede genel anlamda, Afgan halkının din anlayışının değişmesinin, sert bir dini iklimin yaratılmasının veya din anlayışı bakımından bir paradigma değişimine gidilmesinin ardında, özel anlamda ise, mevcut dini hareketlerin rijit bir din anlayışına sevk edilmesinde ya da Taliban gibi katı bir din anlayışına sahip yeni grupların ortaya çıkmasında kanaatimizce iki kırılma noktası dikkate şayandır. Birincisi, İngiliz işgali sebebiyle Hint alt kıtasında Müslüman hâkimiyetinin sonlanması ile birlikte *Deobandi* olarak nitelendirilebilen korumacı nispeten katı bir din anlayışının Afganistan dâhil bölgeyi etkisi altına almasıdır. Bir başka deyişle Semerkant, Buhara, Herat, Belh ve Gazne'deki ilim ve irfan merkezleri olan medreselerin zamanla insanların dini taleplerini karşılayamaması, Afgan ulehasını, Hint alt kıtasındaki İngiliz fiili ve kültürel işgaline karşı, insanlara dini ilimleri öğretmek ve müslüman kültürünü muhafaza etmek amacıyla ondokuzuncu yüzyılda tepkisel olarak kurulan *Dârul-Ulûm-i Deoband'a* ait medreselere yönelmeye sevk etmiştir. Kanaatimizce bu süreçten sonra Afgan ulehası

¹³ Mehmet Saray, "Afganistan", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, I, 403.

¹⁴ Ahmed Rashid, *Taliban: Islam, Oil and the New Great Game in Central Asia*, I. Baskı. Tauris Publishers, London 2002, s. 82.

tepkisel, nispeten yabancı karşıtı bir din anlayışına doğru yönelmiş ve böylelikle ilerleyen sayfalarda ele alınacak olan Taliban hareketinin mesabesinde tedhiş merkezli din anlayışına dolaylı olarak sosyo-psikolojik zemin hazırlanmıştır.

İkinci kırılma noktası ise, Afganistan'ın 1979 yılında Sovyet işgaline maruz kalmasıdır ki bunun sonucunda Afgan toplumunun dini ve sosyo-kültürel dokusu alt üst olmuştur. Zira 1979 yılında Sovyetler Birliği'nin Afganistan'ı işgalinden sonra milyonlarca Afganlı, özellikle Pakistan ve İran gibi komşu ülkelere iltica etmek zorunda kalmıştır. Bu göç, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Suriye savaşı patlayana kadar, tarihte en büyük göç hareketi olarak kabul edilmiştir¹⁵. Birleşmiş Milletler'in verdiği rakamlara göre, 1980'li yıllarda beş milyonu aşkın Afganlı ülkesini terk ederek üç milyonu Pakistan'a, bir buçuk milyonu ise İran'a iltica etmiştir.¹⁶ Geri kalanı ise dünyanın farklı ülkelerine sığınmıştır. Aynı kuruluşun raporlarına göre, ülke nüfusunun %50'si ise iç göçe maruz kalmıştır. Ayrıca işgalin insani kayıpları da hayli yüksek olmuştur. 1978 ile 2001 yılları arasında 1,5 ile 2 milyon insanın bu işgal ve savaşlarda hayatını kaybettiği tahmin edilmektedir.¹⁷ İstatistikî olarak da söz konusu dönemde ülkenin nüfusunun 12 ile 15,5 milyon insan civarında olduğu tahmin edilmektedir.¹⁸ Bu rakamlar ülkenin genel nüfusuna orantılandığında toplumun %40 ile %50'sinin göç etmek zorunda kaldığı görülmektedir.¹⁹ Aynı şekilde toplumun %10'undan fazlası hayatını kaybetmiş ve bir o kadarı da kalıcı olarak sakatlanmıştır. Bunun yanı sıra, 1978 ile 2000 yılları arasında hemen hemen tüm alt yapı

¹⁵ Ahmed Muvaffak Zeydan, *Talibanın Yükselişi: Afganistan'da Yeni Dönem* (çev. Hülya Afacan), Mana Yayınları, İstanbul 2010, s. 149-150.

¹⁶ *United Nations*, "Afghanistan & the United Nations", <http://www.un.org/News/dh/latest/afghan/un-afghan-history.shtml#1980s> (Erişim Tarihi 16.08.2016). İnsan Hakları İzleme Örgütü de benzer rakamları rapor etmektedir bk. *Human Rights Watch*, "Feul Afghanistan's War", <https://www.hrw.org/legacy/backgrounder/asia/afghanistan/afghbk.htm> (Erişim Tarihi 16.08.2016).

¹⁷ Larry P. Goodson, *Afghanistan's Endless War: State Failure, Regional Politics and the Rise of the Taliban*, University of Washington Press, Seattle 2001, s. 93.

¹⁸ Noor Ahmad Khalidi, "Afghanistan: Demographic Consequences of War, 1978-1987", *Central Asian Survey*, 10 (1991/3), s. 101.

¹⁹ Genel rakam ve yüzdeleri için bk. Khalidi, "Afghanistan: Demographic Consequences of War, 1978-1987", s. 101-126, Ayrıca 1978-2009 yılları arasındaki insan kayıplarına dair kapsamlı bir rapor bk. Oxfam International, "The Cost of War: Afghan Experiences of Conflict, 1978-2009", *Oxfam*, <https://www.oxfam.org/sites/www.oxfam.org/files/afghanistan-the-cost-of-war.pdf> (Erişim Tarihi 16.08.2016).

sistemleri ya tamamen tahrip olmuş ya da ciddi düzeyde zarar görmüştür. Modern ulus devlet anlamında 200 yılı aşan bir devlet geleneğine sahip olan Afgan devlet idaresi ciddi anlamda tahribata uğramış, özellikle ülkenin ekonomisi çökerek tamamen dış yardımlara bağımlı hale gelmiş, toplumun güvenliğini sağlayan asker ve polis idareleri tamamen dağılmıştır. Böylece Afganistan'da dinsel olarak nitelendirilen ve Taliban hareketinin teşekkülüne yol açan şiddetin sosyolojik zemini mezkûr sosyo-politik ve ekonomik şartlar tarafından oluşturulmuştur.

B. Taliban Hareketinin Sosyolojik Soy Kütüğü

1. Taliban Kavramı

Taliban kavramı, Arapça *talebe* kökünden türemiştir. *Talebe* Arapça'da (bir şeyi) aramak, (bir yerin) yolunu tutmak, (bir şeyi) rica etmek ve istemek anlamına gelmektedir²⁰. Talip kelimesi de *Talebe* fiilinin ism-i faili olup sözlükte arayan, peşine düşen, talepte bulunan, başvuruda bulunan, aday, öğrenci²¹, özellikle din dersi alan medrese öğrencisi manalarına gelmektedir²². Öğrenciler manasına gelen²³ Taliban Arapça Talip kelimesine Farsça çoğul eki (طالبان = ن + ا + ب) eklenmesiyle meydana gelmiştir. Taliban hareketinin insan kaynaklarını büyük oranda medrese öğrencileri oluşturduğu için söz konusu hareket ortaya çıktığı andan itibaren medya tarafından Taliban, Taliban İslami Hareketi, Taliban Grubu veya sadece hareket (Tahrik) olarak adlandırılmıştır.²⁴ “Taliban İslami Hareketi” (Tahrik-i İslami Taliban) şeklindeki adlandırma Taliban tarafından da benimsenmiştir.

2. Taliban Hareketinin Ortaya Çıkışı ve Yükselişi

1979 yılında Sovyet işgaline karşı koymak için bir araya gelen mücahit gruplar, başta Müslüman dünyası olmak üzere tüm dünyanın desteğini almıştır. Öyle ki 1985 yılında Beyaz Saray'da Afgan mücahitlerini ağırlayan dönemin ABD başkanı Ronald Reagan, onları özgürlük savaşçısı olarak nitelendirerek Amerika'nın kurucu babalarıyla (founding fathers) ahlaki anlamda eşdeğer olduklarını ifade etmiştir.²⁵ Bu surette Afgan mücahitleri 10

²⁰ Serdar Mutçalı, *Arapça-Türkçe Sözlük*, Dağarcık Yayınları, İstanbul 1995, s. 524.

²¹ Mutçalı, *Arapça-Türkçe Sözlük*, s. 525.

²² M.J. Gohari, *The Taliban Ascent To Power*, Oxford University Press, Karachi 2000, s. 31, *Pashtu-English Dictionary*, Müessese-i Neşerat-ı Aryana, Peshawar 2005, s. 282.

²³ Abdul Salam Zaeef, *My Life With Taliban*, Columbia University Press, New York 2010, s. 10.

²⁴ Zaeef, *My Life with Taliban*, s. 65.

²⁵ Mahmood Mamdani, *Good Muslim, Bad Muslim: America, the Cold War and the Roots of Terror*, Three Leaves Press, New York 2005, s. 119. Ayrıca bk. Akbar Ahmed,

senelik çetin bir savaştan sonra Sovyetler Birliği'nin ülkeden çekilmesini sağlamıştır.

Sovyet desteğini kaybeden Kabil rejimi de, 1992 yılında savaş olmadan yönetimi devretmiş ve Sıbgatullah Müceddidi liderliğinde ilk mücahit hükümeti kurulmuştur. Fakat işgalci Sovyet güçlerine karşı omuz omuza mücadele eden mücahit gruplar, bu defa iktidarı paylaşamayıp silahlarını birbirlerine doğrultmaya başlayarak hem Afgan halkının umudunu tüketmiş hem de onların gözündeki itibarlarını yitirmeye başlamıştır. Zira “halk kahramanları” ülkeyi iktidar kavgası sebebiyle iç savaşa sürükleyerek Rus işgalinde bile büyük ölçüde zarar görmemiş Kabil gibi büyük şehirleri savaş meydanına dönüştürmüş ve binlerce masum insanın ölümüne neden olmuştur. Örneğin, sadece 1994 yılında Kabil'de çoğunluğunu sivillerin oluşturduğu 25.000 insanın atılan bombalar sonucunda yaşamını yitirdiği ve Kabil'in üçte birinin tahrip edildiği düşünülmektedir²⁶. Böylelikle 1992 ile 1994 yılları arasında, Rashid'in de belirttiği üzere, iç çatışmalar nedeniyle Afganistan fiilen bölünmüş ve ülkenin her bir bölgesi farklı bir savaş lordu tarafından idare edilmeye başlanmıştır.²⁷ Yani bu durum, Afgan halkını tabir caizse, karşısında mücahitleri maddi manevi desteklediği komünist rejimin nispi istikrarını arar hale getirmiştir. Bu hadise bize işgal ve çatışmaların bir savaş, kaos, kısaca bir “şiddet kültürü” yarattığını göstermektedir.

Bu kaotik durum söz konusu tabloyu izleyerek umudunu yitiren Afgan halkını kızdırmakla birlikte, Sovyet güçlerine karşı bizzat katılarak mücadele edip savaş sonrasında kendi işlerine dönen mücahit grupları da isyan noktasına getirmiştir. Bu bağlamda Taliban üst yönetiminde bulunan Molla Hasan gibi “mücahitler”, Rashid'in aktardığına göre, bir çözüm arayışı için sık sık toplantılar düzenlemiştir.

Hepimiz -Molla Ömer, Molla Gavs, Molla Muhammed Rabbani- birbirimizi tanıyorduk, çünkü hepimiz aslen Uruzgan vilayetinden gelmiştik ve birlikte savaşıyorduk. Kuetta'dan gidip geliyor ve oradaki medreselere katılıyordum, fakat her bir araya geldiğimizde eşkıya (bandit) denetimi altında yaşayan halkımızın korkunç durumunu (plight) tartışırdık. Hepimiz aynı düşüncüyü paylaşıyorduk ve birbirimizle çok uyumluyduk, bu yüzden bir şey yapmak için karar

Journey into America: The Challenge of Islam, Brookings Institution Press, Washington 2010, s. 126.

²⁶ Apratim Mukarji, *Afghanistan, from Terror to Freedom*, Sterling Publishers, New Delhi 2003, s. 8-9.

²⁷ Rashid, *Taliban*, s. 21.

almamız kolaydı.²⁸

Yani bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere, daha sonra Taliban olarak isimlendirilecek grubun çekirdek kadrosu, yeni bir hareket başlatmak için hazırlıklar yapmıştır. Nitekim Ahmed Muvaffak Zeydan'ın aktardığına göre, 1994 yılında Taliban'ın kurucu lideri Molla Ömer ilk isyan hareketini Kandahar'da başlatmıştır.

Yaklaşık 20 öğrenci arkadaşım ile birlikte Kandahar'daki bir medresedeydim. Fesat, hırsızlık, yağmacılık ve cinayet çok yaygınlaşmıştı. O günlerde kimse her şeyin daha iyi olabileceğine inanmıyordu. Allah'a tevekkül ettim ve bu öğrenci arkadaşlarımla birlikte çalışmaya koyuldum.²⁹

Böylelikle küçük bir grup olarak ortaya çıkan Taliban grubu ilkin başkent Kabil'i ele geçirdiğinde, Rashid'in de işaret ettiği üzere, halk tarafından sevinçle kurtarılar³⁰ olarak, bir başka deyişle adeta “beklenen mehdi” gibi karşılanmıştır. Bu sebeple, dört sene gibi kısa bir sürede (1996-2000) ülkenin %90'ının denetimini sağlayan Taliban, iç ve dış desteği³¹, özellikle Pakistan'ın desteğini alarak iktidarı paylaşamadıkları için birbiriyle çatışan eski mücahit grupları bir araya getirmiştir. Ancak Taliban'ın BM himayesi altında yaşayan komünist rejimin Afganistan son cumhurbaşkanı Necibullah'ı işkenceye maruz bırakarak idam etmesinden sonra, Afgan halkı ile birlikte dünya kamuoyu, Taliban hareketinin de savaş lordlarına dönüşen eski mücahitlerden farklı olmadığını öğrenmiştir.³² Böylece Afgan halkının daha derin bir krizle karşı karşıya kaldığı söylenebilir.

Taliban hareketi, Pakistan, Suudi Arabistan ve Birleşik Arap Emirlikleri tarafından Afganistan'ın yasal (de jure) hükümeti olarak tanınmıştır. Taliban hareketi, ABD tarafından 11 Eylül olaylarının baş sorumlusu olarak kabul edilen Usame bin Ladin'i himaye ettiği gerekçesiyle, başında Amerikan

²⁸ Rashid, *Taliban*, s. 22.

²⁹ Zeydan, *Taliban'ın Yükselişi*, s. 44-45.

³⁰ Rashid, *Taliban*, s. 5.

³¹ Taliban gibi dini-siyasi örgütler mercek altına alındığında özellikle Afganistan gibi dış müdahaleye açık olan bir ülkede dış yardımı olmadan ortaya çıkması ve ayakta kalması güçtür. Dolayısıyla Taliban hareketinin de doğal olarak dış özellikle Pakistan istihbarat servisi (ISI) yardımları göz ardı edilmemelidir. Bu hususta bk. Matt Waldman, “The Sun in the Sky: The Relationship Between Pakistan's ISI and Afghan Insurgents”, *Crisis States Research Center, Discussion Paper 18*, June (2010), <https://www.files.ethz.ch/isn/117472/DP%2018.pdf> (Erişim Tarihi 20.08.16).

³² Rashid, *Taliban*, s. 5.

askerlerinin bulunduğu “koalisyon” güçlerinin Afganistan'ı askeri işgali ile 2001'de iktidardan tard edilmiştir. O günden bu yana Taliban militanları, Afganistan'da bulunan yabancı güçlere ve Afgan devletine karşı “gerilla” savaşını sürdürmektedir.

C. Taliban'ın İnsan Kaynakları, Teşekkül Ettiği Ortam Ve Dünya Görüşünün Şekillenmesi

Taliban'ın temel insan kaynaklarını, üç milyonu aşkın Afgan mültecinin ekonomik anlamda zor şartlar altında yaşadığı Pakistan mülteci kampları oluşturmaktadır. Bunun yanı sıra, Afgan toplumunda adaletsizliğin tezahürü olarak yapısal şiddet -toplumsal eşitsizlik, yaygın işsizlik, fonksiyonel olarak toplumun sağlıklı bir şekilde işlememesi- dolayısıyla kaotik durumdan muzdarip savaş nesli olarak nitelendirilen bir kesim de aktif olarak Taliban saflarında görülmektedir.

Söz konusu savaş nesli, Afganistan ve Pakistan sınırı boyunca *Deoband Medresesi*'nden mülhem, özellikle Sovyetlere karşı savaşçı yetiştirme merkezi işlevi görmüş medreselerde eğitim görmektedir. Zira Pakistan'ın mülteci kamplarında zor şartlar altında yaşayan Afganlıların bir kısmı çocuklarını dini ve fen ilimlerinin bir arada okutulduğu okullara gönder/miş/mekte/dir. Buna karşın, mültecilerin özellikle kırsal kesimden gelenleri ise, Vehit Müjde'nin ifadesiyle, çocuklarının yoldan çıkmaları endişesiyle onları modern okullara değil, dini ilimlerin okutulduğu okullara gönder/miş/mekte/dir. Aynı şekilde ekonomik problemi olan ve bilhassa eşini savaşta kaybeden dul kadınlar ise çocukları için yatılı medreseleri tercih et/miş/mekte/dir.³³

Müjde'nin belirttiği üzere, bu yatılı medreselerde dini talim gören gençler, özellikle sıcak aile ortamından ve anne şefkatinden mahrum kalarak hayatlarının hemen hemen tamamını yoksunluklar içinde mülteci kamplarında geçirmişlerdir. Bu gençler anne sevgisi ve muhabbetinden uzak kalmanın yanı sıra, tamamen erkek egemen bir ortamda bulunarak onlara her şeyden evvel hocaya her halükarda itaat etmenin şart olduğu öğretilmiştir.³⁴ Zira bu gençlerin çoğunluğu ya küçük yaşta vatanını ebeveyni ile birlikte terk etmiş ya da Afganistan dışında bu mülteci kamplarında dünyaya gelmiştir. Rashid'in de vurguladığı üzere, söz konusu gençlerin kahir ekseriyeti ne kendi anavatanlarının tarihine ne de Sovyetlere karşı verilen cihadın gerçek anlamına dair fikir sahibi olan bir nesildir. Böylece bu

³³ Vehit Müjde, *Afganistan ve Penç Sal Sulta-i Taliban*, Bungah İntişarat Meyvend, Kabil 2001, s. 10-12.

³⁴ Müjde, *Afganistan*, s. 11-12.

neslin kendi kültürü, dini ve tarihine dair en ufak bir bilince sahip olmayışı, geleceğe dair de hiçbir hedefinin olmaması sonucunu doğurmuştur. Bu gençler, tam olarak, savaş yetimleri ve öksüzleri³⁵ olup başıboş bırakılmış kayıp bir nesli ifade etmektedir. Bu durumda söz konusu mülteci kampları var oldukça bunların Taliban gibi bir harekete sert, katı, cahil, dini anlamda taklitçi ve itaatkâr insan kaynakları oluşturmaya devam edeceği aşikârdır.

Bu kapsamda Taliban hareketinin belkemiğini oluşturan söz konusu gençlerin temel özelliklerini aşağıdaki şekilde özetlemek mümkündür:

- Çoğunluğu yirmili ve otuzlu yaşlardaki gençlerdir.
- Basit hayata alışık dış dünyadan soyutlanmış köylülerdir.
- Bünyesinde yabancı savaşçılar dâhil farklı etnik grupları bulundurmakla birlikte Taliban'ın çoğunluğu Afganistan'ın en kalabalık etnik grubu olan Peştun etnisitesine mensuptur.
- Muasır ilimlerden uzak olmanın yanı sıra dini ilimlerde de derin bilgiye sahip değillerdir.
- Taliban hareketinin üst düzey yönetimde bulunanlarının bir kısmı, Afgan cihadına katılmış ve kalıcı olarak sakat kalmıştır. Örneğin Taliban'ın eski lideri Molla Ömer'in Afgan Cihadı sırasında bir gözünü kaybettiği tahmin edilmektedir.³⁶

D. Taliban'ın İslam Yorumu

Taliban ısrarla İslami şiarları öne çıkararak hedeflerinin İslami bir düzen kurmak ve İslam şeriatını uygulamak olduğunu iddia etmektedir. Fakat onların dile getirdiği İslami şiarları ne kadar uygulayabildikleri tartışma konusudur. Çünkü birçok yerde Taliban'ın İslam adına yaptıklarının ya da Hanefi Fıkhı çerçevesindeki uygulamalarının, İslam Hukuk Usulüyle örtüşmediği aşikârdır. Taliban, Müslüman âlimler arasında tartışmalı olan bir takım hususları bile, sanki âlimlerin üzerinde icma ettiği olmaz olmaz ilkeler olarak algılamış ve bunları insanlara dayatarak zorunlu hale getirmiştir. Devlet memurlarının ve okul öğrencilerinin sarık takmak zorunda olmaları ya da herkesin sakal uzatma mecburiyeti ve camilerde beş vakit namaz için yoklama alınması, kadınların mahremi olmaksızın dışarı çıkamaması gibi uygulamalar buna örnek olarak gösterilebilir. Taliban'ın bu konular üzerindeki ısrarı, halka uyguladığı baskı ile sert muamele ve kaotik bir zaman diliminde neşvünema bulması dolayısıyla Taliban, bir kısım

³⁵ Rashid, *Taliban*, s. 32.

³⁶ Benzer bilgiler için bk. Zeydan, *Taliban'ın Yükselişi*, s. 54-55.

araştırmacılar tarafından Haricilere benzetilmektedir³⁷. Bu çerçevede Müjde de, Taliban'ın kendisini Hanefi olarak tanımasına rağmen, zemin bulunduğu ortam ve toplumsal sorunlara getirdiği dini çözümler yönüyle Haricilere benzediğini ifade etmektedir. Zira adı geçen araştırmacıya göre, Taliban da tıpkı Hariciler gibi ülkede kardeş kanı döküldüğü bir dönemde ortaya çıkmıştır.³⁸ Peter Marsden ise, Taliban'ın, İslam'ın kişisel bir mesele olmadığını, tüm toplum kesimlerini kuşatan bir sistem talebi olduğunu belirtmesi ve şeriatı devletin yapısı ile bireylerin davranışlarını düzenleyen yasa olarak kabul etmesi bakımından Müslüman Kardeşler'le paralellik arz ettiğini iddia etmektedir³⁹. Her ne kadar görünüşte iki yapı arasında benzerlik kurmaya yönelik bir teşebbüs gibi görünse de bu yaklaşımın bilhassa Müslüman Kardeşler'in⁴⁰ tecrübe ettiği değişim süreci dikkate alındığında geçerli olduğunu söylemek zordur.

Bu minvalde Taliban'ın ortaya çıktığı sosyo-politik ve kültürel şartlara dikkat çeken M. Ali Büyükkara, Taliban'ın özellikle dini uygulamalarının incelendiği takdirde, Harici zihniyet yapısının izlerinin görüleceğini belirtmektedir.⁴¹ Taliban'ın da mensubu olduğu ve dini uygulamalarında somutlaşan Deobandiliğinin gelenekselci din anlayışını "Hanefi Selefiliği" olarak tanımlayan Büyükkara, Taliban'ın Hanefilik ya da Deobandilik yorumunun da Peştunların örfi kanun veya adetleri olan Peştunvali ile karışarak daha katı ve kendine özgü bir din anlayışını vücuda getirdiğini ileri sürmektedir.⁴²

Sonuç olarak, Taliban'ın İslam coğrafyasında ortaya çıkan diğer İslami hareketlerden etkilenmiş olması veya onlara benzerlik arz etmesi ihtimal dâhilinde görünmektedir. Fakat Büyükkara'nın da isabetle işaret ettiği üzere, insanların benimsedikleri mezhebi, zihniyetinden ya da mensubu olduğu kimlikten daha çok, içinde buldukları yaşam şartları, özellikle sosyo-politik, kültürel ve ekonomik etkenler, onların inanç ve dini pratiklerini

³⁷ Bk. Beşir Ahmed Ensari, *Mezheb-i Taliban*, İntişarat-ı Seyid, Kabil 1391/2012.

³⁸ Müjde, *Afganistan*, s. 31-33.

³⁹ Peter Marsden, *The Taliban, War and Religion in Afghanistan*, Zed Books, London 2002, s. 69-70.

⁴⁰ Müslüman Kardeşlerin diğer dini hareketlere etkisi konusunda bk. Kemal Ataman, "Forerunners of "Political Islam": An Inquiry into the Ideologies of Al-Banna and Al-Mawdudi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 24 (2015/2).

⁴¹ Mehmet Ali Büyükkara, "Bir İnanç ve İmaj Sorunu Olarak İslam'ın 'Taliban'cası", *Günümüz İnanç Problemleri: İlahiyat Fakülteleri Kelam Anabilim Dalı Sempozyumu*, Aktif, Erzurum 2001, s. 277.

⁴² Mehmet Ali Büyükkara, *Çağdaş İslami Akımlar*, Klasik Yayınları, İstanbul 2015, s. 92-93.

şekillendirmektedir. Kendilerini Hanefi olarak tanıtan Taliban hareketinin İslam yorumu da bunun bir örneğini teşkil etmektedir.⁴³ Zira sosyolojik anlamda toplumsal hareketlerin toplumsal şartlardan bağımsız olarak gelişmesi güçtür.

Bu itibarla Taliban'ın İslam yorumunu, Hanefi Mezhebi'nin Afgan gelenekleri, örfü ve törelerinin karışımı olarak değerlendirmek mümkündür. Böylelikle Taliban, kendisinden başka bir İslami hareketi temsil etmediği gibi, kendi yorumu dışında bir yorumu da şiddetle reddetmektedir. Dolayısıyla Taliban hareketinin din anlayışının şekillenmesinde, yukarıda bahsi geçen Afganistan'ın tarihi, sosyo-politik, psikolojik, ekonomik ve kültürel sorunlarının önemli ölçüde rol oynadığı görülmektedir. Bu sebeple bize göre Taliban, dini-siyasi ve askeri bir hareket olarak kısmi şekilde Hariciler gibi örgütlere benzerlik arz etse de nevi şahsına münhasır bir harekettir.

Sonuç

Farklı etnik gruplardan oluşan Afgan toplumunun birliğini, tarih boyunca İslam ve Afgan halkının mutedil din anlayışı sağlamıştır. Ancak on dokuzuncu asırda Büyük Britanya'nın ülkeyi işgal etme girişimleri ve hassaten Sovyetler Birliği ve Amerika Birleşik Devletlerinin işgali, ülke ve toplumdaki mevcut dini yapıyı altüst etmiş, “tolerans” ve “hoşgörü”ye dayalı din anlayışını erozyona uğratarak yeni müteşeddit oluşumların gelişmesi için sosyo-psikolojik zemin hazırlamıştır. Bir başka ifade ile Afganistan'da işgaller, iç çatışmalar, katliamlar, yoksulluk, toplumsal parçalanmışlık ve işsizlik gibi siyasi ve toplumsal sorunlara yol açarak tabir caizse din anlayışı bağlamında bir paradigma değişimine neden olup katı bir din yorumunun veya dini görünümlü müteşeddit hareketlerin ortaya çıkmasına, gelişmesine ve kök salmasına katkı sağlamıştır. Zira Sovyetler işgalinden sonra toplumun temel kurumları olan ekonomi, eğitim ve hukuk alanlarında telafisi mümkün olmayan yaralar meydana gelmiştir. Böylelikle toplumda sosyo-politik ve ekonomik sorunlar, fiziki şiddeti meydana getirecek yapısal şiddetin kök salması ve toplumun sağlıklı işlemlerini engellemiştir. Yapısal şiddetin timsali olan adaletsizlik, eşitsizlik gibi sorunların şüyu bulması, beraberinde bir kültürel şiddeti yaratarak doğrudan şiddetinin meşruiyet zeminini oluşturmuştur. Ezcümle bu zeminde meydana gelecek dini oluşumlar da doğal olarak şiddete meyyal bir biçimde gelişim gösterebilmektedir. Zira yeni dini-siyasi cereyanların, bilhassa Taliban gibi rijit grupların teşekkül sürecinde sosyal, kültürel,

⁴³ Büyükkara, “Bir İnanç ve İmaj Sorunu Olarak İslam'ın 'Taliban'cası”, s. 284.

psikolojik, ekonomik ve politik etkenler önem arz etmektedir. Yani insanların din anlayışını ve dini pratiklerini, kalıtsal olarak tevarüs ettikleri dinsel kimlikten ziyade, içinde yaşam sürdürdükleri sosyo-kültürel, psikolojik ve ekonomik şartlar daha fazla etkileyebilmektedir. Dolayısıyla bu analizler ışığında Taliban ve benzeri müteşeddit gruplar, özellikle toplumda şiddete yol açacak sosyo-politik, kültürel ve ekonomik sorunlar dikkate alınarak irdelenmelidir.

KAYNAKLAR

- Ahmed, Akbar, *Journey into America: The Challenge of Islam*, Washington: Brookings Institution Press 2010.
- Akalın, Şükrü Haluk ve dğr. (haz.), *Türkçe Sözlük*, 11. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları 2011.
- Ataman, Kemal, "Forerunners of "Political Islam": An Inquiry into the Ideologies of Al-Banna and Al-Mawdudi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 24 (2015/2), s. 45-69.
- _____, "Şiddetin Kaynağı olarak Din: Mit mi Gerçek mi?", *Din ve Şiddet: Tarihi, Dini, Siyasi, Kültürel, Sosyo-Psikolojik Boyutlarıyla* (ed. Faruk Sancar), Ankara: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Yayınları 2016, s. 111-116.
- Büyükkara, Mehmet Ali, "Bir İnanç ve İmaj Sorunu Olarak İslam'ın 'Taliban'cası", *Günümüz İnanç Problemleri: İlahiyat Fakülteleri Kalam Anabilim Dalı Sempozyumu*, Erzurum: Aktif 2001, s. 277-287.
- _____, *Çağdaş İslami Akımlar*, İstanbul: Klasik Yayınları 2015.
- Cavanaugh, William T., *The Myth of Religious Violence*, New York: Oxford University Press 2009.
- Ensari, Beşir Ahmed, *Mezheb-i Taliban*, Kabil: İntişarat-ı Seyid 1391/2012.
- Galtung, Johan, "Cultural Violence", *Journal of Peace Research*, 27 (1990/3), s. 291-305.
- _____, "Violence, Peace and Peace Research", *Journal of Peace Research*, 6 (1969/3), s. 167-191.
- Gohari, M.J., *The Taliban Ascent To Power*, Karachi: Oxford University Press 2000.
- Goodson, Larry P., *Afghanistan's Endless War: State Failure, Regional Politics and the Rise of the Taliban*, Seattle: University of Washington Press 2001.

- Gubar, Mirgulam Muhammed, *Coğrafya-i Tarihi Afganistan*, Kabil: Devlet Basımevi 1368/1989.
- Habibi, Abdulhai, *Tarih-i Muhtasır-ı Afganistan: Ez Zamane-hai Kadim ta İstiklal*, Kabil: Devlet Basımevi 1346/1967.
- Hobbes, Thomas, *On the Citizen* (ed. Richard Tuck-Michael Silverthorne), Cambridge: Cambridge University Press 2003.
- Human Rights Watch, “Feul Afghanistan's War”, <https://www.hrw.org/legacy/backgrounder/asia/afghanistan/afghbk.htm> (Erişim Tarihi: 16.08.2016).
- Khalidi, Noor Ahmad, “Afghanistan: Demographic Consequences of War, 1978-1987”, *Central Asian Survey*, 10 (1991/3), s. 101-126.
- Krug, Etine G. Ve dğr. (ed.), *World Report on Violence and Health*, Geneva: World Health Organization 2002.
- Lewis, Bernard, “The Roots of Muslim Rage: Why many Muslims Deeply Resent the West, and Why their Bitterness will not Easily be Mollified”, *The Atlantic*, 266 (1990/3), s. 47-60.
- Mamdani, Mahmood, *Good Muslim, Bad Muslim: America, the Cold War and the Roots of Terror*, New York: Three Leaves Press 2005.
- Marsden, Peter, *The Taliban, War, and Religion in Afghanistan*, London: Zed Books 2002.
- Moj, Muhammad Tariq, *Deoband Madrassah Movement: Countercultural Trends and Tendencies*, Anthem Press, London 2015.
- Mukarji, Apratim, *Afghanistan, from Terror to Freedom*, New Delhi: Sterling Publishers 2003.
- Murphy, Andrew R. (ed.), *The Blackwell Companion to Religion and Violence*, Oxford: Blackwell Publishing 2011.
- Mutçalı, Serdar, *Arapça-Türkçe Sözlük*, İstanbul: Dağarcık Yayınları 1995.
- Müjde,Vehit, *Afganistan ve Peñç Sal Sulta-i Taliban*, Kabil: Bungah İntişarat Meyvend 2001.
- Oxfam International, “The Cost of War: Afghan Experiences of Conflict, 1978-2009”, <https://www.oxfam.org/sites/www.oxfam.org/files/afghanistan-the-cost-of-war.pdf> (Erişim Tarihi: 16.08.2016).

- Pashtu-English Dictionary*, Peshawar: Müessesese-i Neşerat-ı Aryana 2005.
- Rashid, Ahmed, *Taliban: Islam, Oil and the New Great Game in Central Asia*, London: I. Baskı, Tauris Publishers 2002.
- Sancar, Faruk (ed.), *Din ve Şiddet: Tarihi, Dini, Siyasi, Kültürel, Sosyo-Psikolojik Boyutlarıyla*, Ankara: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Yayınları 2016.
- Saray, Mehmet, "Afganistan", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, I, 401-408.
- Schinkel, Willem, *Aspects of Violence: A Critical Theory*, Hampshire: Palgrave Macmillan 2010.
- Solok, Özlem (ed.), *Şiddet, Cogito*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları 6-7 (1996).
- United Nations, "Afghanistan & the United Nations", <http://www.un.org/News/dh/latest/afghan/un-afghan-history.shtml#1980s> (Erişim Tarihi: 16.08.2016).
- Waldman, Matt, "The Sun in the Sky: The Relationship Between Pakistan's ISI and Afghan Insurgents", *Crisis States Research Center*, Discussion Paper 18, June 2010, <https://www.files.ethz.ch/isn/117472/DP%2018.pdf> (Erişim Tarihi: 20.08.16).
- Zaeef, Abdul Salam, *My Life With Taliban*, New York: Columbia University Press 2010.
- Zeydan, Ahmed Muvaffak, *Taliban'ın Yükselişi: Afganistan'da Yeni Dönem* (çev. Hülya Afacan), İstanbul: Mana Yayınları 2010.